

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נ, תשנ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על צמחי ה"חמנית" במקורות הקדומים

במאמרו על שמותיה של החמנית (*Helianthus annuus*) הביא עפר כהן מקורות עבריים הקדומים לתחיית העברית, המזכירים לכאורה את הצמח הידוע בשם זה בימינו.¹ לעניות דעתי, אין זה סביר שמקורות מימי הביניים מן המאה השנים־עשרה ועד המאה החמש־עשרה יזכירו את הצמח *Helianthus annuus* מאחר שמדובר באחד מגידולי העולם החדש. צמח זה נודע לעולם החדש רק לאחר גילוי אמריקה והגיע לראשונה לאירופה רק במהלך המאה השש־עשרה.²

תופעה של צמחים המשנים את כיוון נטיית איברייהם בהתאם לזווית השמש עוררה תמיד את התעניינותו של האדם, וצמחי "חמנית" נזכרו במקורות העבריים כבר בתקופות קדומות. צמח כזה נזכר כבר בתלמוד בבלי (שבת לה ע"ב) בשם "אראנני" (ובכתבי יד של התלמוד: "אדאנני" או "הרנני"). מפרשי ימי הביניים זיהו צמח זה עם החלמית – *Malva*. כך, למשל, פירש רש"י שם: "אראנני. עשב הקרוי מלוו"א ועלין שלו נוטין לצד החמה, שחרית כפופין למזרח ובחצי היום זקופין ולערב כפופים מאד למערב". תיאור דומה מביא גם ר' נתן בן יחיאל מרומי בספר "הערוך" שלו, ערך "הרנני" (ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, ג, עמ' רמו), אך הוא מוסיף זיהוי אחר הנשען על גרסה אחרת: "ויש שגורסין ארונני, פירוש ירקות שדה הן, בבוקר מתפתחין ומתפשטין ומבין השמשות מתכווצין ונראין כסתומין".³ ר' שלמה עדני, שעלה לירושלים מתימן במאה השש־עשרה, הביא את תיאור הצמח הנע בעקבות החמה (בהבאת לשונו של בעל "הערוך") בפירושו "מלאכת שלמה" לעניין זיהוי ה"חלמית" הנזכרת במשנה, כלאים א, ח. תכונת הצמח הנע בעקבות החמה מתוארת גם אצל בן דורו של ר' שלמה עדני, הרופא הסורי דאוד אלאנטאפי (מת ב־1599), בתיאור הצמח "ח'באזי" המזוהה עם החלמית.⁴

לפי תיאורים אלה, ייתכן מאוד שדבריו של ר' גרשון בן שלמה, בן המאה השלוש־עשרה, המתארים בספרו "שער השמים" את הצמח הנקרא "אחות השמש" (או "אחור שמש")⁵ מכוונים לצמח החלמית או לצמח אחר בעל תכונות דומות. המונח הלועזי "שולשיג"א", שר' גרשון מציין, רק מתאר את תכונתו; *Sol-sequia* פירושו בלטינית "ללכת בעקבות השמש".⁶

יוצא אפוא, שקדמונינו תיארו צמחי "חמנית" שונים עוד לפני הגעתו של הצמח *Helianthus annuus*, הידוע בימינו בשם זה רק למן העת החדשה. וכיוון שעסקנו כאן גם בזיהוי החלמית שבמשנה, יש לציין שמפרשי ימי הביניים שכתבו ערבית הציעו לגביה גם את הזיהוי עם צמח ה"כטמיה"⁷. הכוונה היא לצמח ח'טימי (حَطْمِي) שנחשב בימיהם ל"חלמית הבר" (ח'באזי ברי)⁸, והוא מזוהה כיום עם הסוג חֲטָמִית (*Alcea*). למעשה, גם החלמית וגם החוטמית הן ממשפחת החלמתיים (*Malvaceae*), כלומר, אלו צמחים קרובים מבחינה סיסטמטית, והם דומים גם מבחינה מורפולוגית. לפי זה, אין לראות בזיהוי החלמית של המשנה עם החיוביזה (*Malva*) או עם ה"כטמיה" (*Alcea*) שני הצעות זיהוי שונות ורחוקות, אלא נראה ששתיהן יונקות מאותו מקור.

הערות

1. ע' כהן, "לתולדות שמות הצמחים ידם המכבים", 'חמנית/חמניה', לשוננו לעם נ (תשנ"ט), א, עמ' 48-51.
2. J. Smartt & N. W. Simmonds. *Evolution of Crop Plants*, London 1995, pp. 51-53. אמנם גם עמנואל לעף, גדול חוקר צמחיית היהודים, מעד וזיהה את תיאורו של ר' שמעון בן צמח דוראן עם צמח זה. ראה I. Löw, *Die Flora der Juden*, I, Vienna-Leipzig 1924, p. 597.
3. קאהוט מציע שם שמדובר בצמח העירית (*Asphodelus*).
4. داود بن عمر الانطاكي, تذكرة اولى الالباب والجامع للعجب العجائب, קהיר 1940, עמ' 135. זיהוי החלמית עם החיוביזה נזכר אצל ר' עובדיה מברטנורא בפירושו למשנה שם, וראה עוד להלן.
5. ראה במאמרו הנ"ל של עפר כהן, עמ' 49.
6. ראה גם ל' קופף, מחקרים במילונאות ערבית ועברית (ערך: מ' גושן-גוטשטיין), ירושלים תשל"ו, עמ' קסה.
7. ראה פירוש המילים של רב שרירא גאון, בתוך: ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 179; הרמב"ם בפירושו למשנה, כלאים א, ח, בדעת "ויש אומרים"; אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהדורת א"מ לונץ, ב, ירושלים תרנ"ט, עמ' תשסה.
8. ראה הרמב"ם, ביאור שמות הרפואות, מהדורת ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 107, מסי' 390.

♦ תיקון טעות ♦

כתיבה של המילה **חמנית** בהונגרית הוא *napraforgó*, ולא כפי שנדפס בטעות בגיליון הקודם (עמ' 100). אנו מודים למר יעקב אלטמן מגבעת-עוז שהעיר לנו על הטעות.